

БЕЗСПОЛУЧНИКОВІ СКЛАДНІ РЕЧЕННЯ – РЕПРЕЗЕНТАНТИ ФОЛЬКЛОРНОГО ДИСКУРСУ

У статті розглядаються дискусійні граматичні питання, пов'язані з безсполучниковими складними реченнями, простежується структурно-семантична організація безсполучникового складного речення на матеріалі українських прислів'їв.

Ключові слова: безсполучникове складне речення, безсполучниковий зв'язок, структурно-семантична класифікація

Мовна система українського фольклору сприяла формуванню нової літературної мови на народній основі. Нею були створені українські культурно-естетичні цінності, що мають понадчасове значення в духовності народу. Український фольклор, а надто прислів'я, як спосіб мислення, як жива розмовна мова – багатий матеріал для аналізу структурно-семантичної організації безсполучникових складних речень, що й стало метою нашої статті.

Безсполучникові складні речення, незважаючи на тривалість їх вивчення, і нині викликають дискусії в мовознавстві. Дотепер не повністю з'ясовано теоретичні питання щодо їх граматичної природи, синтаксичної форми, значення, не визначено статусу інтонації, по-різному трактуються різновиди. Проблематичним залишається й сам статус безсполучникових складних речень: лінгвісти або виділяють, або не виділяють їх в окремий тип складних речень, розподіляють між складносурядними і складнопідрядними реченнями, виводять за межі речення. Коротко прослідкуємо еволюцію вчення про безсполучникові складні речення.

Перші зауваження про безсполучниковий зв'язок містилися вже в працях М. Ломоносова [8], О. Востокова [3], П. Фортунатова [16], О. Потебні [11]. Першим у русистичі вказував на існування безсполучникового складного речення М. Ломоносов, який визначив два аспекти безсполучникового об'єднання частин у складне речення: граматичний і

функціональний. На його думку, безсполучникове складне речення – це утворення з випущеними сполучниками [8, с. 89].

Більшу увагу приділив даному типу речень О. Пешковський. Він виходив з того, що прості речення поєднуються в складне за допомогою трьох засобів: сполучників, сполучних слів і сполучних пауз, основна ознака яких – інтонація. Інтонація може відповідати певним сполучникам (пояснювальна – з'ясувальним сполучникам, перелічувальна – єднальним тощо). Таким чином, учений вважав, що безсполучникові складні речення – це ті самі складносурядні й складнопідрядні речення, але без сполучників [9].

У середині ХХ століття вчені вже інакше розуміли природу безсполучникового складного речення. Нові погляди мали М. Поспелов, Є. Каратаєва, Є. Іванчикова та ін. Так, російський учений М. Поспелов обґрунтовує, що безсполучникові складні речення становлять інший тип речень, ніж складносурядні й складнопідрядні. Він доводить, що такі речення об'єднуються в одне ціле взаємозв'язаністю змісту і складових частин, що виражається морфологічними та інтонаційними засобами [10, с. 343].

Ідеї М. Поспелова істотно вплинули на тлумачення безсполучникових складних речень і в багатьох українських науковців (І. Білодіда, Б. Кулика, В. Горпинича, І. Вихованця, С. Бевзенка та ін.). Ґрунтовно дослідив цей тип речень С. Дорошенко, на думку якого безсполучникові складні речення – це синтаксичні одиниці, які характеризуються специфічним змістом і своєрідним стилістичним забарвленням порівняно з різними виявами сполучникових складних речень – складносурядних і складнопідрядних. У зіставленні з ними безсполучникові складні речення, вважає вчений, є семантико-стилістичними синонімами, використання яких диктується заданістю тексту, ситуацією мовлення [5, с. 29].

У дослідженнях В. Белошапкової спостерігається неповне відмежування безсполучникових речень від сполучникових, адже безсполучникові складні речення незамкненої структури вона взагалі вважає такими ж, як сполучникові складносурядні [4, с. 657]. І. Кручиніна виводить їх за межі

складних речень взагалі і вважає безсполучниковими поєднаннями складних речень [12, с. 465]. І. Слинько, Н. Гуйванюк, М. Кобилянська визначають безсполучникові складні речення як безсполучникові комунікати, оскільки в них відсутні основні граматичні ознаки складного речення і більшість з них не має граматичних моделей (структурних схем) і парадигм [13, с. 635]. На наш погляд, навряд чи можна погодитися з тим, що безсполучникові складні речення – це поєднання речень, бо складні речення характеризуються не тільки граматичними засобами зв'язку, а й семантичними та комунікативними.

Класифікація безсполучникових складних речень залежить від того, як вони розуміються. У ранніх працях безсполучникові складні речення розглядалися як складносурядні чи складнопідрядні. А вже М. Поспелов, прихильник класифікації на основі семантики, довів, такі речення можуть бути однорідного й неоднорідного складу [10]. Під впливом поглядів М. Поспелова більшість мовознавців почали по-новому поділяти безсполучникові складні речення, уводячи такі поняття, як речення відповідності і невідповідності складносурядним чи складнопідрядним, синонімічні чи несинонімічні їм, однотипні чи неоднотипні тощо. Згодом значного поширення набув структурний підхід до класифікації безсполучникових складних речень. Так, В. Белошапкова поділяє їх на відкриті і закриті структури [4]. На противагу таким поглядам С. Дорошенко довів, що треба брати до уваги функції складових частин: якщо складові частини виконують однакову семантичну роль, це однофункціональні речення, якщо ж складові частини різносемантичні, взаємообумовлені, це різнофункціональні структури. Зі структурного боку однофункціональні конструкції (з перелічувальною семантикою) відповідають незамкненим рядам, різнофункціональні (з зіставно-протиставною, пояснювальною семантикою) – замкненим [5].

Узагальнюючи погляди вчених на статус і класифікацію, вважаємо, що предикативні частини безсполучникових складних речень об'єднуються в

одне синтаксичне, семантичне і комунікативне ціле певною інтонацією, ритмомелодійними та іншими додатковими синтаксичними засобами. Класифікація безсполучникових складних речень повинна базуватися на комплексному врахуванні їх основних ознак: семантики, структури і граматичних особливостей.

Проаналізуємо диференційні ознаки безсполучникових складних речень на матеріалі фольклорного дискурсу, зокрема прислів'їв.

Інтонація є основною у зв'язку предикативних частин прислів'їв – безсполучникових складних речень, вона може визначати характер синтаксичних відношень між їх частинами. Фіксуємо чотири види інтонації у зазначених синтаксичних одиницях: перелічувальну, зіставно-протиставну, обумовлену і пояснювальну. Перелічувальна інтонація створює спокійну структуру, вживається для опису, розповіді: *На чужому коні не наїздишся, чужим добром не нахвастаєшся*. Зіставно-протиставною інтонацією створюються динамічні, контрастні, напружені безсполучникові конструкції: *Гірка праця – солодкий відпочинок. Бідні розкидають, багаті збирають. Знайшов – не радуйся, загубиш – не плач*. Обумовлена інтонація може вказувати на причину, наслідок, умову, за яких відбувається дія: *Пропав кінь – узду кинь. Добре бідному: од багатства голова не болить. Прийшов нестаток – забрав остаток. Кров не водиця, проливати не годиться. Грамоті вчиться – завжди пригодиться*. Пояснювальна інтонація надає реченню логічної послідовності викладу, деталізує, конкретизує зміст частин: *Живемо без змін: багатіти нема змоги, голіти далі нікуди. Козак – як голуб: знявся та й полинув*.

Окрім інтонації як основного засобу зв'язку між предикативними частинами, у прислів'ях вживаються також додаткові: семантичне співвідношення частин, паралелізм вищо-часових форм дієслів-присудків, контактні слова (антоніми), кореляти, анафоричні елементи, своєрідна синтаксична структура речення – неповнота однієї з частин, спільний другорядний член речення, порядок розміщення частин, повторення членів

речення тощо. Наприклад: *Правдиве слово існуватиме вічно, брехня – всього одну хвилину. Добра кобила: з гори біжить, впаде – лежить. Гірко зароби – солодко з'їж. Вчення в щасті украшає, у нещасті – утішає* – семантичні відношення протиставлення, неповнота другої частини, антоніми; *Будеш трудиться – будеш кормиться! Не кидай живого, не шукай мертвого. З дурнем зчіпитись – дурнем зробитись* – паралельні видо-часові форми присудків, анафоричні елементи.

Прислів'я – безсполучникові складні речення з окресленими змістовими відношеннями – легко перебудувати у сполучникові, тому можна говорити про синонімію безсполучникових та деяких типів складносурядних і складнопідрядних речень: *Ніс довгий, розум короткий. Мудрий син є радістю свого батька, дурний приносить горе своїй матері. Вдача гаряча – розум дурний* – синонімія з протиставним складносурядним; *Сонливого добудуєшся, лінивого дошлешся* – синонімія з єднальним складносурядним; *За дурними нічого в Київ їхати, вони й тут є. Він дуже розумний: решетом у воді зірки ловить* – синонімія з причиновим складнопідрядним; *Грім не гряне – ледачий не встане* – синонімія з умовним складнопідрядним реченням. Але в багатьох прислів'ях синтаксичні відношення не відповідають тим, що виражаються сполучниками сурядності і підрядності. Такі конструкції не можуть перебудовуватися і не мають паралельних синонімічних сполучникових речень. Йдеться про конструкції, в яких між складовими частинами пояснювальні, приєднувальні та деякі інші відношення: *Божевільний Марку, ходиш по ярмарку: ні купуєш, ні торгуєш, тільки робиш сварку. Бий по всіх ступах, краще почують. Глухому, як дурному: бовтне, як козел у воду.*

З огляду на змістові відношення між предикативними частинами безсполучникових складних речень, характером інтонації науковці виділяють речення з однотипними і різнотипними частинами. Безсполучникові складні речення з однотипними (однорідними) частинами – найчастіше це

двокомпонентні прислів'я, які виражають загальне значення зіставлення і протиставлення (значення перелічування фіксуємо в поодиноких випадках).

Значення зіставлення і протиставлення досить близькі, тому ще донедавна безсполучникові складні речення з такими відношеннями не розрізняли, але з часом науковці з'ясували, що ці конструкції хоч і близькі, але мають свої відмінності, тому вже у працях І. Білодіда, М. Доленка та ін. виділялися безсполучникові складні речення зі значеннями зіставлення і протиставлення. В. Белошапкова справедливо зазначила, що такі речення відрізняються від інших структурно і семантично [4, с. 739]; С. Дорошенко, розвиваючи цю думку, також пропонує окремо виділяти зіставний і протиставний семантичні різновиди безсполучникових складних речень, але відносить їх до речень з різнотипними частинами [5, с. 48]; автори «Русской грамматики» вважають такі речення конструкціями з двобічним зв'язком і розрізняють речення із зіставним, протиставним, порівняльним і невідповідним значенням [12, с. 644-645].

Прислів'я зі значенням зіставлення виражають співвідношення двох подібних або неоднакових (але не суперечливих) явищ, що не перебувають у значеннєвому контрасті. Для таких конструкцій характерний структурний паралелізм: в обох предикативних частинах – теперішній чи минулий час присудка (*Ластівка весну починає, осінь накликає. Жінку бери здалеку, корову купляй близько*); іменні чи інфінітивні присудки (*Чоловік у домі – голова, жінка – душа. На красивого чоловіка дивиться гарно, з розумним жити легко*). У другій частині може пропускатися однотипний присудок, від чого вона стає неповною: *На стрітення повертається птиця до гнізда, хлібороб – до плуга. Не вір жінці дома, кобилі – в дорозі. Гарна пава пером, жінка – норовом*. Однотипність підкреслюється наявністю в обох частинах однакових чи синонімічних лексем: *Не спіши язиком, квапся ділом. Пішов до дядини – наївся гов'ядини; пішов до тітки – вмотався в намітки*.

Отже, безсполучникові складні речення з відношеннями зіставлення дещо подібні до складносурядних речень з єднальними відношеннями. Проте

має рацію С. Дорошенко, коли вказує і на відмінність цих конструкцій. Основна відмінність – у характері синтаксичних відношень – зіставлявальних, а не єднальних, і у двочленності (замкненості), а не багаточленності (незамкненості) [5, с. 51]. Крім того, у багатьох випадках безсполучникові зіставлявальні конструкції співвідносні зі складносурядними реченнями із зіставлявальним сполучником «а», а не єднальним «і».

У прислів'ях – безсполучникових складних реченнях зі значенням протиставлення – складові частини виражають протилежні за змістом явища, перебувають у значеннєвому контрасті, заперечують одна одну: *На язик гарячий, до роботи ледачий. Мати дітей пушить, мачуха – сушить. Трудно літом без корови, зимою без кожуха. Губою говори, руками роби. Я про рибу – ти про раки. Дурний дає, розумний бере. Радісно береться, смутно віддається.*

Прислів'я, побудовані як безсполучникові речення з різнотипними частинами, належать до складних речень неоднорідного складу, предикативні частини яких поєднуються в одне ціле зумовленою та пояснювальною інтонацією, додатковим засобами – порядком розташування частин, співвідношенням видо-часових і способових форм дієслів-присудків тощо; предикативні частини семантично неоднорідні, залежні. Такі речення творять замкнутий ряд, тобто належать до речень закритої структури, виражають різноманітні відтінки відношень. Найчастіше у прислів'ях спостерігаємо умовні, допустові, часові та причиново-наслідкові відношення. Розглянемо зазначені різновиди безсполучникових складних речень з різнотипними частинами за типами семантико-синтаксичних відношень, представлених у прислів'ях.

Речення з умовними відношеннями досить типові й поширені, але висвітлення їх у мовознавстві різне. Так, Л. Булаховський вважає їх складнопідрядними й поділяє на умовні та умовно-часові [7, с. 333]. Б. Кулик також вважає їх подібними до складнопідрядних умовних і поділяє

на речення реальної та ірреальної умови [6, с. 261]. Автори «Русской грамматики» стверджують, що поняття «реальності» не сумісне з поняттям «умовності» [12, с. 562]. Л. Кадомцева розглядає умовні конструкції серед безсполучникових з різнотипними частинами і поділяє їх на безсуб'єктні, односуб'єктні і двосуб'єктні [14, с. 419]. К. Шульжук, І. Слин'ко, Н. Гуйванюк, М. Кобилянська та ін. виділяють безсполучникові складні речення потенційної та ірреальної умови, що є цілком слушно.

Прислів'ям зі значенням потенційної умови властиві двобічні відношення між частинами. Оскільки присудки завжди взаємопов'язані, то вони часто виражаються формами майбутнього часу дієслів: *Грім не гряне – ледачий не встане. Вкусиш гіркого – дізнаєшся ціну солодкого.* У другій частині може вживатися частка «то»: *Буде лихо, то знайдеться й розум.* Майбутньому часові першої частини можуть відповідати й інші форми, наприклад, наказовий спосіб чи інфінітив: *Трудно буде – не шкодуй сили, легко буде – додай на плечі.* Можливі співвідношення в обох частинах минулого часу або інфінітиву: *Журавлі прилетіли – весну принесли. Боятися вовків – у ліс не ходити.* Речення зі значенням ірреальної умови в основному утворюються на основі умовного способу. У значенні умовного може вживатися й наказовий спосіб: *Рахуй гроші стиха, не зазнаєш лиха. Хочеш пропасти, почни красти.*

Речення з допустовими відношеннями важко відмежувати від умовних чи протиставних, тому раніше їх розглядали лише деякі мовознавці (Б. Кулик, С. Дорошенко та ін.). Ще в «Курсі сучасної української літературної мови» за ред. Л. Булаховського було звернуто увагу на те, що допустове значення може бути виражене і без сполучників, якщо в першій частині використовується наказовий спосіб [7, с. 310]: *Засип правду золотом, вона впливе доверху.* Останнім часом виявлено деякі специфічні особливості таких безсполучникових складних речень, що дає змогу виділяти їх серед інших безсполучникових. Найвиразніше допустові значення передаються тоді, коли йдеться про недійсну умову. Перша частина прислів'я містить

вказівку на умову, всупереч якій відбувається дія в другій частині: *Поливали доріженьку – вона все куриться*. Допустові значення можуть виражатися і тоді, коли в першій частині заперечення, а в другій – ствердження: *Не підпускають з одного боку – заходь з іншого*.

Речення з часовими відношеннями також близькі до умовних. Звичайно безсполучникові часові конструкції поділялися науковцями, як і сполучникові, на речення зі значенням одночасності чи послідовності. Однак синтаксисти почали звертати більшу увагу на формальні ознаки їх складових частин і співвідношення форм присудків. За співвідношенням форм присудків такі речення належать до утворень з двобічним зв'язком. Найвиразніше часові значення виражаються тоді, коли в обох частинах вживаються присудки у формі минулого часу. Якщо присудки мають форми теперішнього чи майбутнього часів, то часове й умовне значення не розрізняються: *Птахи з-за моря вертають – плуги з полем розмовляють*. *Прийде година – досягне і калина..*

Речення з причиново-наслідковими відношеннями настільки поширені, що стали об'єктом дослідження багатьох мовознавців, проте їх нелегко відрізнити від інших типів речень, зокрема від умовних. В. Бєлошапкова звернула увагу на можливість вживання в наслідкових реченнях заключних часток «так» і «то» і визначила ці конструкції як утворення з факультативною позицією заключної частки [4, с. 739]. Прагнення знайти не тільки семантичні, а й конструктивні особливості наслідкових конструкцій характерне і для досліджень С. Дорошенка [5, с. 111]. В аналізованому різновиді речень одна предикативна частина прислів'я виражає причину, інша – наслідок цієї причини: *Корова в дворі – харч на столі. Будеш трудиться – будеш кормиться. Буде лихо – знайдеться й розум. Вітер подме – сліди замете*. Будова предикативних частин в таких реченнях більш вільна, ніж в інших безсполучникових складних реченнях: частини можуть мати різну видо-часову і модальну характеристику: *На годину спізнився, за рік не доженеш. Сіє вітер – вітром жати буде. Не прикидайся вівцею: вовк і*

з'їсть. Значення власне причини без домішки наслідкового відношення репрезентують, наприклад, такі прислів'я: *Не лякай злодія тюрмою: то його хата. Не всі дома – половина поїхала.*

Таким чином, синтаксична організація українських прислів'їв – безсполучникових речень – у цілому відповідає традиційній класифікації безсполучникового складного речення з урахуванням семантики, структури і граматичних особливостей. Проаналізованим одиницям як з однотипними частинами, так і з різнотипними частинами властива експресія, образність; вони яскраво репрезентують народнопоетичне мовлення. Зразок живої розмовної мови – українські прислів'я – багатий матеріал для аналізу структурно-семантичних особливостей безсполучникових складних речень.

1. Бевзенко С. П. Сучасна українська мова: Синтаксис / С. П. Бевзенко, С. П. Литвин, Г. В. Семененко. – К.: Вища школа, 2005.
2. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис / І. Р. Вихованець. – К.: Либідь, 1993. – 368 с.
3. Востоков А. Х. Русская грамматика / А. Х. Востоков. – СПб., 1835.
4. Грамматика современного русского литературного языка / отв. ред. Н. Ю. Шведова. – М.: Наука, 1970.
5. Дорошенко С. І. Складні безсполучникові конструкції у сучасній українській мові / С. І. Дорошенко. – Харків: Вид-во Харків. ун-ту, 1980.
6. Кулик Б. М. Курс сучасної української літературної мови: Синтаксис / Б. М. Кулик. – К.: Рад. школа, 1965. – Ч. 2.
7. Курс сучасної української літературної мови: Синтаксис / за ред. Л. А. Булаховського. – К.: Рад. школа, 1951. – Т. 2.
8. Ломоносов М. В. Российская грамматика / М. В. Ломоносов. – М., Л.: Изд-во АН СР, 1952. – Т. 7.
9. Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении / А. М. Пешковский. – М.: Учпедгиз, 1933.
10. Поспелов Н. С. О грамматической природе и принципах классификации бессоюзных сложных предложений / Н. С. Поспелов // Вопросы синтаксиса современного русского языка. – М.: Учпедгиз, 1950.
11. Потеев А. А. Из записок по русской грамматике / А. А. Потеев. – М.: Просвещение, 1977. – Т. 4, вып. 2.
12. Русская грамматика: в 2 т. – Т. 2. Синтаксис. – М.: Наука, 1980.
13. Слинько І. І. Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання. – К.: Вища школа, 1994. – 670 с.
14. Сучасна українська літературна мова / за заг. ред. І. К. Білодіда. – К.: Наук. думка, 1972.
15. Українська мова / за ред. В. О. Горпинича. – К.: Вища школа, 1977. – Ч. 2. – 239 с.
16. Фортунатов Ф. Ф. О преподавании грамматики русского языка в средней школе / Ф. Ф. Фортунатов // Избранные труды. – М.: Учпедгиз, 1957. – Т. 1, 2.

В статье рассматриваются дискуссионные грамматические вопросы, связанные с бессоюзными сложными предложениями, исследуется структурно-семантическая организация бессоюзного сложного предложения на материале украинских пословиц.

Ключевые слова: бессоюзное сложное предложение, бессоюзная связь, структурно-семантическая классификация.

The article deals discussion of grammar issues related to conjunctionless compound sentences, investigated the structural and semantic organization conjunctionless compound sentence on the material of Ukrainian proverbs.

Key words: conjunctionless compound sentence, conjunctionless communication, structural and semantic classification.

